

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТЛУМАЧЕННЯ ГРАМАТИЧНОЇ СЕМАНТИКИ

У статті розглянуто лексикографічні технології тлумачення граматичної семантики у слов'янській лексикографії, з-поміж яких особливий статус належить лінійній позиційності, системності, структурованості, симетричності та ін. Кожен із лексикографічних технологій тлумачення граматичної семантики властиві ієрархічність, наскрізність, парадигмальність, лінійна упорядкованість та ін., внутрішньословникове дотримання яких визначає рівень і вичерпність тлумачення лексем і силу взаємодії ↔ взаємної мотивованості кожної словникової статті. Лівобічне лінійне розгортання граматичної семантики у словникової статті корелює з правобічним наповненням останньої, вичерпністю експериментально-корпусного індексування, підтвердженням чого є диференціювання категорійного простору в іменників нульової відміни та еволюція їх класної (→ частиномовної) належності з адекватним відбиттям у прескрипціях. Лексикографічні технології тлумачення граматичної семантики ґрунтовані на множинах граем, їх внутрішній ієрархії, доцентровій симетрії.

Ключові слова: лексикографічна технологія, граматична семантика, частиномовні класи слів, лінійна позиційність, парадигмальність граем, внутрішньословникова структура, словникова стаття.

1. Кваліфікація граматичної семантики (далі — ГС), визначення її основних різновидів має усталену традицію. У сучасних лінгвістичних теоріях актуальною є низка дискусійних питань як знакових для визначення статусу ГС у лексикографічній практиці — 1) співвідношення синтаксису й морфології, його відбиття в різних транспозитах, пор. окреме лексичне значення: *абищо* — «у знач. ім. Щось незначне, дрібниця»¹ (СУМ-20², 1, 71) та окремих відтінок у межах лексичного значення: *абсолютний* — «у знач. ім. *абсолютне*, ного, с. Те, що є безвідносним, не пов'язаним з чим-небудь» (там же, 77); 2) статус форм синтаксичного зв'язку і семантичних відношень у функціонуванні значення слова (*бачити* → «2. кого, що. Сприймати очима, спостерігати»; «4. кого, що чим. Вважати, визнавати» — там же, 2, 380) — форми / семантики залежного компонента³; 3) співвідношення первинної і вторинної семантики в морфологічній формі і т. ін. Тим самим підтверджується теза про актуальність аналізу ГС не лише в суто теоретичному аспекті

---

¹ У статті не діагностовано міжчастиномовних трансформацій за особливостями твірних компонентів і навантаження в таких трансформаціях контекстного еліпсу.

² Словник української мови : В 20 т. — К., 2012–2017. — Т. 1–7 (далі — СУМ-20 із зазначенням тому і сторінки).

³ Скобликова Е. С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения (теоретический курс) : Учеб. пособие. — М., 2006. — С. 17–45.

зі встановленням особливостей її вираження на тих чи тих мовних ярусах, а й у власне прикладному розрізі, де значущим є встановлення статусного навантаження ГС у тлумаченні слова, внутрішньому диференціюванні його сем, класифікації та кваліфікації ієрархії семем і под.

Під ГС розуміють опис у межах морфологічних значень, або внутрішнього виміру словоформи з протиставленням такого аналізу морфеміці («формальній» морфології), що розглядає морфологічні засоби й «будову» зовнішнього виміру словоформ⁴. Для морфології, її семантики істотним є внутрішнє наповнення слова — форма й значення⁵, визначення особливостей симетрії останніх та встановлення напрямів асиметрії, що зумовлює різноманітні напрями транспозиції та ін.⁶ Вторинна функція інколи набуває статусу первинної, співіснуючи чи корелюючи з генетично первинною⁷, особливості такої функції фіксують у тлумачних словниках. ГС охоплює також і синтаксичний рівень, на якому визначається семантика форми, з'ясовується інваріантне значення синтаксичної позиції, діагностовано оказіональні / узуальні видозміни в частиномовній семантиці словоформи, простежується наповнення синтаксичної позиції в структурній схемі речення і т. ін. Функційно мотивовану й синтаксично закріплену словоформу витлумачують через відбиття симетрії / асиметрії форми й змісту: «у знач. ім. **військове**, вого, с. Одяг і спорядження військовослужбовця» (там же, 3, 77–78).

2. Слово як визначальний мовний знак «узагальнює» (сигніфікативна функція), номінує, позначає (номінативна функція), повідомляє (комунікативна функція) й виражає певне почуття, переживання мовця, слухача (прагматична організація)⁸. Перші три функції регулярно аналізують у тлумачних словниках, дві останні спорадично відбивають у ремарках. Слово є унікальною одиницею і спроможне вбирати, конденсувати й абстрагувати семантичні й граматичні характеристики контекстуального оточення. Лексичне значення слова в лексикографічній практиці розглядають у регулярному співвідношенні з граматичними, які в лівобічній частині окреслюють його частиномовні, класифікаційно-категорійні, словозмінно-кваліфікаційні та інші ознаки. Доцентрову силу лексеми у внутрішній структурі словника легко простежити на її дериваційних потенціалах, більшість яких постає як регулярні, пор.: від *інтерпретувати* (дієсл.) → *інтерпретування* (ім.) + → *інтерпретуватися*⁹ (дієсл.) + → *інтерпретований* (дієприкм.) → *інтерпретовано* (форма на **-но**) (там же, 6, 572–578).

У словникових статтях похідних слів обов'язково вказують на їхній зв'язок з твірним, констатують семантичну тяглість, що сигналізує про навантаження одного з принципів внутрішньословникової системності:

⁴ Плузган В. А. Общая морфология. Введение в проблематику : Учеб. пособие. — 2-е изд., исправл. — М., 2003. — 384 с.

⁵ Мельчук И. А. Курс общей морфологии. — М. ; Вена, 1997. — Т. 1. — С. 30.

⁶ Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : В 4 т. — Донецьк, 2012. — Т. 1. — С. 45–56.

⁷ Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови : Морфологія. Синтаксис. — Донецьк, 2011. — С. 56–75.

⁸ Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы: на материале английского языка. — М., 2010. — С. 130.

⁹ Знак → не відбиває закономірностей прямої похідності від попереднього слова, його вжито умовно, символічно, натомість використано знак + як показник окремих словотвірних послідовностей.

«**інтерпретований**, а, е. Дієпр. пас. до **інтерпретувати**» (там же, 572): (1) ¹⁰ «Символ не має бути *інтерпретований* на рівні логічного роз'яснення» (М. Ільницький), далі в статті — відтінок значення «**інтерпретовано** *безос. пред.*» (там же): (2) «На картах атласу відтворено й картографічно *інтерпретовано* міжслов'янські мовні взаємовпливи і зв'язки» (Вісник НАН України, 2011, ч. 2, с. 21) або «**інтерпретованість**, ності, *ж.*, *книжн.* Абстр. ім. до **інтерпретований**» (там же): (3) «Знання характеризуються певними властивостями, основною з яких є внутрішня *інтерпретованість*» (І. Шульгіна).

ГС виявляється в міжчастиномовних трансформаціях з її синтаксичним потенціалом — використання у неспеціалізованій для словоформи синтаксичній позиції — (19), (20), (21), (28), (29), (30), морфологічним виявом (пор. погляд І. Вихованця ¹¹) — набуття регулярних частиномовних словотвірних афіксів — (1), (2), семантичною релізацією — лексико-семантична категоризація (пор. думку Е. Бенвеніста ¹²). Слово, що залишилося в скороченій синтагмі, передає зміст останньої; див., напр.: (25), (26), (27) та ін. (пор. тезу про перенесення всіх значень пропущеного елемента на формально виражений ¹³). Активний вияв грамеми завершує категорійну трансформацію ¹⁴: або як окреме лексичне значення: **абицо** — «у знач. ім. Щось незначне, дрібниця» ¹⁵ (там же, 1, 71); **адажіо** — «у знач. ім., невідм., с. Назва музичного твору або його частини, що виконується повільно» (там же, 126); **але**¹ — «у знач. ім., невідм., с. Обставина, яка заважає чому-небудь; перепона» (там же, 171); **алегрето** — «у знач. ім., невідм., с. Музичний твір або його частина, що виконується в такому темпі» (там же, 172); **алілуя** — «у знач. ім. **алілуя**, ї, *ж.* і *рідко* с. Хвалебний приспів церковних піснеспівів у християнському богослужінні; хвалебний гімн» (там же, 174); **глухий** — «у знач. ім. **глухий**, хого, ч. **глуха**, хої, *ж.* Той (та), хто нічого не чує або не дочуває» (там же, 3, 621); або як окремі відтінок у межах лексичного значення: **абсолютний** — «у знач. ім. **абсолютне**, ного, с. Те, що є безвідносним, не пов'язаним з чим-небудь» (там же, 1, 77) та ін.

ГС у межах слабкого морфологічного освоєння лексем ґрунтується на відповідних контекстах і відбивається в структурі словникової статті в тих чи тих категорійних реалізаціях слова, належно закріплюючи їх. Останнє простежувано з-поміж іменників нульової відміни ¹⁶ (так звані невідмінюва-

¹⁰ Для зручності застосовано наскрізну систему цифрового позначення фактичного матеріалу, що дає змогу не повторювати щоразу ту чи ту ілюстрацію, а лише вказувати на її відповідний порядковий номер у цілісній структурі статті.

¹¹ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. — 7-е изд. — М., 2006. — С. 57–62.

¹² Бенвенист Э. Общая лингвистика. — М., 1974. — С. 101–103.

¹³ Ульман С. Семантические универсали // Новое в лингвистике. — М., 1970. — С. 280–285.

¹⁴ Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови... — С. 101–112.

¹⁵ У цьому випадку не діагностовано міжчастиномовних трансформацій за особливостями твірних компонентів і навантаження в таких трансформаціях контекстного еліпсу.

¹⁶ Термін *нульова відміна* запропонував І. Р. Вихованець, аргументуючи це наявністю в таких іменників повної омонімією виявлюваної семивідмінкової парадигми, що повноцінно диференційовано на синтаксичному рівні: **Дено** (Н. в.) *знаходилося неподалік від станції, Нові механізми для ремонту відвезли до дено* (Р. в.),

ні іменники), що зазнають перекатегоризації, оптимально виявлюваної у відповідних синтаксичних позиціях, пор. *каре* — невідмінюваний іменник середнього роду: (4) «Тричі налітали дроздовці на це маленьке *каре*, <...> але щоразу на землю падала більшість вершників» (П. Панч) і *каре* — «у знач. прикм. У формі чотирикутника» (там же, 6, 762): (5) «Вивчаю Віку поглядом <...> Темні кільця довкола очей, зачіска *каре*» (Любка Дереш), а в межах іменникового значення: *каре* — «Бойове шикуння піхоти у формі чотирикутника; застосовувалося з XVIII ст. перев. для відбиття кавалерійських атак» (там же): (6) «Пролунали команди. Загриміли барабани. Сколихнулися і завмерли прямокутники *каре*, рівні й застигли» (В. Малик) з відтінком «Проте, що має форму чотирикутника» (там же): (7) «Посередині *каре*» (Ю. Смолич) (там же); (8) «Всього шість п'ятиповерхових будинків, стулившись у *каре* оточували двір» (О. Ірванець) і «Різновид жіночої зачіски середньої довжини перев. з прямою гривкою» (там же): (9) «<...> Навіщо вона постриглася сьогодні? Зробила якесь зовсім коротке *каре*. Такі зачіски чомусь завжди додають віку» (І. Карпа). У прикладах (4), (6), (7), (8), (9) іменникову семантику *каре* підкріплювано синтаксичною позицією, формально-граматичною й семантико-синтаксичною функцією: (4) — «додаток ↔ об'єкт», (6) — «підмет ↔ суб'єкт», (7), (8) — «обставина/додаток ↔ об'єкт/локатив» і «додаток/обставина ↔ об'єкт/атрибут»¹⁷, (9) — «додаток ↔ об'єкт». До цього можна також додати і *каре* — «у знач. присл. Прямокутно»: (10) «Наш взвод розвертався в *каре* — лицем до ворожої кінноти» (А. Дімаров), що не фіксовано в сучасних словниках. У цьому випадку граматична семантика слова *каре* «у знач. прикм. У формі чотирикутника» (5) (краще — «Який має форму чотирикутника») та «у знач. присл. Прямокутно» (10) мотивована позиційно, оскільки «у знач. прикм.» має приіменникову (зачіска *каре*) постпозицію, «у знач. присл.» — придієслівну постпозицію, унаслідок чого відбувається «зсув» опрідметненої семантики й заміна морфологічних категорій, що можна віднести до первинної трансформації. В іменника *каре* — класифікаційна категорія роду й словозмінні категорії числа й відмінка, у словоформи *каре* «у знач. прикм.» категорії роду, числа й відмінка є словозмінними, а для словоформи *каре* «у знач. присл.» іменникові категорії повністю нейтралізовані.

Реалізація певною словоформою вторинної ГС та її підтвердження контекстами засвідчує функційні вияви останньої. Водночас актуалізовано питання про системність такої ГС, що мотивує необхідність визначення кваліфікаційних параметрів системності, закономірностей її реалізації в словниковій практиці та встановлення основних / неосновних ознак системності ГС у лексикографічних виданнях.

3. Поняття системності є внутрішньою сутністю системи як адитивної¹⁸, цілісної, гомеостатичної структури, що складається із взаємозв'язаних ча-

---

Дено (Д. в.) потрібні нові комп'ютери, Учні вперше побачили *дено* (Зн. в.), Залізнична станція з *дено* (О. в.) утворювали цілісний технічний комплекс, Вагони вирішили ремонтувати в *дено* (М. в.), Моє *дено* (Кл. в.), найкращі роки юності тут минули.

¹⁷ Глибинним є вияв синкретизму, що засвідчує первинну асиметрію форми й змісту. Труднощі категорійної кваліфікації іменника нульової відміни *каре* мотивовано його невідмінюваністю, заповненням вторинної синтаксичної позиції.

¹⁸ Адитивність системи — це властивість величини, за якою значення величини, що відповідає цілому об'єкту, дорівнює сумі значень величин як корелятивів його частин, пор. адитивність об'єму означає, що об'єм цілого тіла дорівнює сумі об'ємів складників його частин.

стин, кожна з яких додає щось конкретне в унікальні характеристики цілого. Унікальність передбачає одиничність об'єкта, пор., наприклад, використання в логіці й філософії поняття «рід» як вираження характеру відношень між класами явищ: той із двох класів, що містить у собі інший, є родом, а той, який міститься, — видом¹⁹.

Грунтуючись на розумінні системності як «Властивості за знач. **Системний**» (СУМ²⁰, 9,205), а системний — це який «Стосується до системи» (там же) (*системна одиниця, системний цикл*), інколи додаючи «Який є системою» в розумінні «1. Порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь» (там же, 203) і «Який ґрунтований на системі» (*системні дослідження в історії, системний підхід, системне планування*: (11) «Системність науки реалізується становленням та розвитком її як окремого соціального інституту» (Я. Максимович), потрібно брати за основу в системності ГС у лексикографічній практиці друге значення.

Загалом у лінгвістиці дослідження системних відношень у мові мотивувало різні класифікації слів за частинами мови, коли основою постають їхні значення, формальні показники, синтаксичні функції та внутрішнє диференціювання в складі частин мови: дієслів за видами, дієвідмінюванням; іменників за родами, відмінюванням²¹. Як особливе, унікальне явище системності мови кваліфікував В. Гумбольдт²², досліджували її основні вияви в мові І. О. Бодуен де Куртене²³, Ф. І. Буслаєв²⁴, О. О. Потебня²⁵, Ф. де Сосюр²⁶. Концепція системності свого часу стала методологією основою структуралізму, в межах якого глосематики сформулювали викінчену теорію системності відношень мовних одиниць. Грунтування тлумачення системності як похідного першого значення системи умотивовує розуміння взаємозв'язків елементів, поєднаних у функційно чинну цілісність. Наявність взаємозв'язків між елементами системи свідчить, що остання змістово ємніша, ніж корпус її складників, і визначальним для неї є не існування предметів, їхня кількість, а зв'язки ↔ взаємозв'язки між ними²⁷. Розгляд структури в межах системи має опертям кваліфікацію системи як сукупності складників. Кореляція між структурністю та системністю відбиває перехід від менш складного до більш складного. Система унікальна наявністю особливих відношень у її структурі. Мовна система пов'язана з мовленням, де

¹⁹ Ульман С. Семантические универсалии // Новое в лингвистике.— М., 1970.— С. 89.

²⁰ Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980 (далі — СУМ із зазначенням тому й сторінки).

²¹ Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : В 4 т. — Донецьк, 2012. — Т. 3. — С. 251–253.

²² Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. — 2-е изд.— М., 2000. — 400 с.

²³ Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию.— М., 1963.— 391 с.

²⁴ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. — 7-е изд. — М., 2006. — 344 с.

²⁵ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1958. — Т. 1/2. — 634 с.

²⁶ Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. — К., 1998. — 324 с.

²⁷ Пор.: Гумбольдт В. фон. Знач. праця. — С. 308.

реалізуються всі потенціали слова (пор. аналіз системності мови в просторі²⁸). Семантико-граматичні «зрушення» в слові зумовлені наявністю в ньому двох потенціалів: доцентрового, спрямованого на системність, активною дією концентрації й конденсації, й водночас відцентрового, спрямованого від слова на експліцитне / імпліцитне оточення з активізацією дії вибору (за Н. Ю. Шведовою²⁹). Система і структура словника свідчать про його цілісність, відбивають внутрішні взаємзв'язки та взаємозумовленості. За ними легко простежити підхід укладачів лексикографічного видання, виявити силу доцентрових і відцентрових інтенцій та окремих лексем, і категорійних класів у структурі словника (пор., наприклад, реалізацію категорійності недорослості в іменниковому корпусі в похідних на зразок *горобеня*, *горобенятко*, *горобенятчко*, *кача*, *качатко*, *каченятко*, *шпача*, *шпачатко*, *шпаченя*, *шпаченятко* через родову лексему *пташа* в *горобеня*, *кача*, *шпача*, а в похідних від них — через «Пестл. до»: *горобенятко*, *качатко*, *каченятко*, *шпачатко*, *шпаченятко* й под.

4. У ГС наявні два напрями: а) морфемний (або морфологічний) і б) синтаксичний. Термінологічно диференційовано три основні підходи до її тлумачення. Одні лінгвісти розуміють ГС як узагальнювальне найменування морфологічної та синтаксичної семантики, що вивчає семантику частин слова — морфем і семантику компонентів речення — синтагм-словосполучень. Інші дослідники ГС і синтаксичну семантику розглядають як два окремі напрями, що існують порівняно незалежно один від одного. Домінує в такому підході аналіз морфологічної семантики, синтаксична ж семантика є самостійною. Ще інші вчені, подібно до прихильників першого підходу, витлумачують ГС як спільну назву для семантичних студій у сфері морфології й синтаксису. Останнє ґрунтовано на синтезі лексичного й граматичного компонентів слова, реальній «екзистенції» граматичної форми. Такий підхід найадекватніше охоплює особливості вияву ГС, що вивчає: 1) категорійну семантику слів³⁰; 2) значення граматичної категорії слів, семантику граматичного формотворення слів, що має основою зв'язок форми й змісту (значення), їхніх функцій; 3) зміст і структуру функційно-семантичних категорій (наприклад, категорія темпоральності — функційно-граматична семантика).

Обов'язковим складником ГС є синтаксичні дослідження, що охоплюють розгляд функційно-синтаксичної, дериваційно-синтаксичної, комунікативно-прагматичної семантики. Дериваційна семантика в широкому сенсі (охоплює словотвір і синтаксичну деривацію) входить до граматичної та лексичної семантики. Особливості синтаксичної, функційної перекатегоризації слів як різновиду конверсії потрібно розглядати в межах ГС, ураховуючи зміни лексемою синтагматики (поліфункційність слова, синтаксичний критерій). Так, лексема *конаючий* у значенні «Який вмирає»: (12) «Анти дивилися на *конаючого* Калегула, обри — на їхнього князя» (Д. Міщенко), (13) «З гнітючим чуттям пробирались хлоп'ята впововж кладовищен-

²⁸ *Омельченко В. В.* Выявление, систематизация и анализ истоков происхождения универсальных операций познания, отраженных в древних писаниях и в древнерусском языке // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Теория языка. Семиотика. Семантика. — М., 2016. — № 1. — С. 7–18.

²⁹ *Шведова Н. Ю.* Об активных потенциях, заключенных в слове // Слово в грамматике и словаре. — М., 1984. — С. 8.

³⁰ *Загнітко А. П.* Теоретична грамати́ка сучасної української мови... — С. 196–211.

ського рову, заповненого *конаючими* людьми» (О. Гончар) містить відтінок «у знач. ім. *конаючий*, чого, ч. Той, хто вмирає» (СУМ-20, 7, 328): (14) «Стоять чумаки <...> круг *конаючого*, похиливши сумно голови» (М. Коцюбинський), (15) «Навколо лунали крики, стогін пораних змішувався з хрипом *конаючих*» (В. Малик), (16) «Нечепя розповідав про ті міста так, неначе сам побував у них, звідтам долинали <...> зойки *конаючих*» (Ю. Мушкетик) або слово *відступаючий* у значенні «Який відступає (у 2 знач.)» (там же, 2, 18): (17) «Скрізь і всюди можна було бачити, як ці *відступаючі* вермахтівці тягли свою муніцію на візочках, вручну» (І. Багряний), (18) «З тугою, острахом і надією в очах дивилася вона вслід *відступаючій* частині» (В. Козаченко) з відтінком «у знач. ім. *відступаючі*, чих, мн. Ті, хто відступає» (там же): (19) «Разом з іншими *відступаючими* йому пощастило проскочити в Іудейські ворота» (В. Малик), (20) «Коли вщухли постріли *відступаючих*, виліз (батько — А. З.) із схованки» (К. Гриб), (21) «Обложені в місті перси відчинили одну браму й почали тиснути на *відступаючих*» (І. Білик). У відтінках значення (14), (15), (16), (19), (20), (21) констатовано перекаатегоризацію «у знач. ім.», що є наслідком синтаксичної транспозиції, позиційного набуття лексемами зразка *конаючий, відступаючий* функційно-іменникового статусу. Категорії роду, числа й відмінка змінюють свій статус із підпорядкованих у підпорядкувальні. Істотною є динаміка категорійної семантики з атрибутивно дійової на предметну, вияв якої зумовлюваний позиційно. Силовий характер транспозиції мотивовано також елімінацією стрижневого компонента. Подібна транспозиція є початковим етапом міжчастиномовних переходів і закріплена лише позиційно й функційно.

Проміжною ланкою між відносною і повною транспозиціями постає утворення окремого значення в лексеми, що відбиває активні семантико-парадигмальні зв'язки транспозитива з іншими подібними лексемами. Так, у займенникового слова *мій* у структурі лексикографічної статті фіксовано «у знач. ім. *мій*, мого, ч.; *моя*, моєї, ж., розм. Чоловік; дружина» (СУМ, 4, 732): (22) «Пішов кум до куми, <...> Добре кумцю, що-с прийшов, *Мій* поїхав в поле» (з коломийки), (23) «— *Нема*, — *каже* (молодиця. — А. З.), — *мого* вдома; повіз іванівському попові гроші за коня» (М. Коцюбинський), (24) «— *А моя* ще до війни кожного ранку грінки на свинячому смальцеві смажила» (Григорій Тютюнник) із вирізненням окремого відтінку «у знач. ім. *мої*, моїх, мн. Родичі або близькі мені люди» (там же): (25) *Мої* пішли в театр, що відбиває регулярні тенденції конденсації вислову, коли синтагмально значущі компоненти редуковані (*мій* чоловік → *мій*; *мої* родичі → *мої*). Істотним тут є те, що в лексеми *мій* у її першому значенні «1. Займ. присв. до *я*» (там же): (26) «Божусь *моєю* бородою <...>, Що тих богів лишу чинів, Які тепер в війну вплетуться» (І. Котляревський), (27) «В *моїй* душі вирують бурі І поряд глухо спокій спить» (М. Нагнибіда) серед інших наявний відтінок «у знач. ім. *моє*, мого, с. Те, що належить мені» (там же): (28) «Своє з'їв, ще й на *моє* зазіхає» (приказка), (29) «— Твої збитки, раз на те пішло, на себе беру <...>, де вже *моє* не пропадало!» (М. Стельмах), (30) «Посилаю Вам (В. Лукичу. — А. З.) для “Зорі” “Герестрата”, але разом і конечно бажання, щоб він був надрукований фонетикою. Коли ж *моє* не влад, то я з своїм назад» (В. Самійленко), який у межах тієї самої лексеми корелює вже з окремим значенням (третім). Принциповим у диференціюванні відтінку й значення в лексеми *мій* є не лише наявність відповідних діагностичних контекстів, а й закріплення кожного з них за статусною ГС, де семантика відтінку

закріплена морфологічним значенням середнього — (28), (29), (30) — роду, а вже окреме значення зреалізовано категорійним статусом або чоловічого — (22), (23) або жіночого (24) роду, а в разі нейтралізації іменниково-морфологічного роду таку функцію виконує категорійна множина (25). Закріплення значення ↔ відтінку відповідною ГС сигналізує про його усталеність, ГС у цьому разі підтверджує системність. Звичайно, системність ГС передбачає послідовність її відображення у внутрішній структурі словника. Так, якщо за морфологічним значенням середнього роду закріплено семантику «Те, що належить мені» в лексемі *мій* → *моє*, то цілком логічним постає такий вияв і в інших займенниково-присвійних словах — *ваш*, *їхній*, *наш*, *свій*, *твій*, пор.: *ваш* — «у знач. ім. *ваше*, шого, с. Те, що належить вам» (там же, 2, 73): (31) «— Оддайте харчі, то ж не *ваше* — не ви напрацювали!» (В. Барка); *свій* — «у знач. ім. *своє*, свого, с. Те, що торкається безпосередньо себе, себе і співрозмовника» (СУМ, 9, 82): (32) «В кінці стола сидять дід із хазяїном та *своє* розмовляють» (Д. Мордовець); *твій* — «у знач. ім. *твоє*, твого, с. Те, що належить тобі» (там же, 10, 50-51): (33) «— У нас не було мого і *твого*. У нас було тільки наше» (О. Гончар). Відсутність словникових констатацій такої семантики в лексем *їхній*, *наш* аж ніяк не відбиває порушення системності ГС, оскільки подібне сигналізує про нестачу відповідних контекстів. Підтвердженням можуть поставати фактичні матеріали на зразок *їхній* — «у знач. ім. *їхнє*, їхнього, с. Те, що належить їм», хоча подібне значення не зафіксовано в сучасних словниках: (34) «Була колись сила в таких колективах гуртового обробітку землі. *Їхнє* давно минулося» (Світогляд, 2011, ч. 5, с. 45); *наш* — «у знач. ім. *наше*, шого, с. Те, що належить нам» (там же, 5, 238): (35) «*Наше* повернеться — вірю в це силою власної душі» (А. Яна); див. також (33).

5. Морфологічна семантика послідовно зреалізована в тлумачному словнику, для неї властиве особливе лексикографічне закріплення в лівобічній частині, в окремих випадках вона реалізується в правобічній частині, коли має функцію оформлення лексичного значення слова, див. (48), (49), (50). Категорійність множини посилювана в тому випадку, коли лексичне значення слова лише родовою семою пов'язане з основною, в усьому ж іншому наявне інше: *вода* — «3. *тільки* *мн.* Лікувальні мінеральні джерела, а також курорт із такими джерелами»; «4. *тільки* *мн.* Навколоплідна рідина» (там же, 3, 221).

Активною є семантика іменникової множини, подібно до семантики чоловічого й жіночого роду, в перекатегоризації словоформи — посилення в ній іменникового значення: *наш* — «у знач. ім. *наші*, ших *мн.*, *розм.* Близькі нам люди (родичі, друзі)» (там же, 5, 238) як один з відтінків першого значення «Який належить нам, яким ми користуємося» (там же): (36) «Тішуся, що скоро буду вдома і побачу тебе і всіх *наших*» (М. Коцюбинський), (37) «[Катря:] Ех, не поїхав би ти сьогодні, зійшлися б усі *наші*, підняли б тости <...>» (З. Мороз). До нього наближений відтінок «у знач. ім. *наші*, ших, *мн.* Ті, що належать до однієї з нами держави, армії і т. ін.» (там же): (38) «— На лівому фланзі *наші* прорвали фронт і женуть німця, — обізвався з других саней молодий, веселий голос» (Григорій Тютюнник). Зіставлення значення й констатованих у словниковій статті лексеми *наш* (подібно *мій*, *свій*) відтінків «у знач. ім.» актуалізує доцільність надання останнім статусу окремих значень через втрату ними основної граматичної семи — займенникової прикметниковості, наближеної до іменникової семантики. Так, у

лексемі *ваш* — відтінок «у знач. ім. *ваші*, ших, мн., розм. Родичі або близькі вам люди» (СУМ-20, 2, 73): (39) «Я не можу більше писати, ослаб. Всі ми кланяємось Вам і *Вашим*» (М. Коцюбинський) є аж десятим у значення «Який належить вам, яким ви користуєтеся», а в слові *мій* майже симетрична семантика виділена в окреме (третє) значення «у знач. ім. *мій*, мого, ч.; *моя*, моєї, жс., розм. Чоловік; дружина» (СУМ, 4, 732), див. : (22), (23), (24). Симетрично мотивованим є тотожне словникове структурування в таких реалізаціях лексем, що підтверджується їхньою ГС в аналізованих текстах у матеріалах Українського національного лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України.

У лексикографічній практиці ГС послідовно має корелювати з лексичним значенням, особливо в частині його частиномовної належності. Тому в лексемі *ваш* значення «Те, що належить вам» (31) слід кваліфікувати не як відтінок «у знач. ім. *ваше*, шого, с.», а як окреме значення, оскільки тлумачення вказує на формально-граматичну предметність: «Те, що...». Те саме стосується й значення «Родичі або близькі вам люди» (39), що також подано як відтінок «у знач. ім. *ваші*, ших, мн., розм.» значення «Який належить вам, яким ви користуєтеся» (СУМ-20, 2, 73), де в самій дефініції виражено й формально-граматичну, й лексико-семантичну предметність, пор., наприклад, третє значення лексеми *мій*, де семантику «Чоловік; дружина» (СУМ, 4, 732) — (22), (23), (24) кваліфіковано як іменникову з окремим відтінком «Родичі або близькі мені люди» (25), маркованим формою множини.

Міжчастиномовна трансформація є особливим процесом, специфікою якого є «вилучення» однієї зі словоформ у тій чи тій відмінковій формі з внутрішньої структури лексеми, регулярність її відтворення й перетворення словозмінного компонента на словотворчий афікс (пор. спостереження над категорією евіденційності³¹). Так, у лексемі *коло* ієрархічно третій лексико-семантичний варіант «у знач. присл. *колом*. Утворюючи таку криву» (СУМ-20, 7, 251): (41) «У блакитному просторі Заходили *колом* зорі» (П. Грабовський), (42) «Запорожці почали оточувати братів *колом*» (А. Кашченко), (43) «Соромливо, взявшись за руки, пішли дівчата *колом*» (О. Іваненко) має опертям афікси *-ом* / *-ами*, *-ем*, *-ою*, *-єю*: *кидком* / *кидками*, *клубком* / *клубками*, *клубочком* / *клубочками*, *ривком* / *ривками*, *стрибком* / *стрибками*; *каменем*, *м'ячем*; *стрілою*, *кулею* і т. ін.), що корелює з адвербіально-граматичною семантикою. Системність адвербіально-категорійної семантики форми іменниково-орудного відмінка й набуття нею окремого значення або значеннєвого відтінку ґрунтовано на: а) особливостях співвідношення з основним значенням; б) її переміщенні в неспеціалізовану синтаксичну позицію; в) перетворенні словозмінної флексії на словотвірний афікс; г) перекаатегоризації семантики; ґ) виокремленні словоформи в самоідентифіковану мовну одиницю; д) «переформатуванні» форми синтаксичного підрядного прислівного зв'язку — зі слабого керування на відмінкове прилягання; е) втраті валентно зумовленої позиції щодо стрижневого компонента; є) імплікуванні порівняння: *камінь* «3. у знач. присл. *каменем*. Із швидкістю каменя, що падає» (СУМ-20, 6, 707): (44) «Беркут звився в небо й *каменем* кинувся <... на другого вовка» (З. Тулуб), (45) «Його, Шухіра, рука <...> *каменем* гахнула на дурнувато-зболену чужинцеву голову» (Ю. Андрухович);

³¹ Поповић Љ. Контрастивна граматика српског и украинског језика: таксис и евиденцијалност. — Београд, 2014. — С. 17–38.

«4. у знач. присл. **каменем**. Непорушно» (там же, 707): (46) «— Увесь Єрусалим, старе й мале біжить, щоб на видовисько поглянуть, се тільки ти тут *каменем* сидиш» (Леся Українка), (47) «Наглядач подивився, почекав хвилину, а тоді промовив: — *Каменем* лежати! — і закрив двері» (І. Багряний).

6. Системно-лексикографічний аспект ГС охоплює: морфологічну й синтаксичну семантику. Першу послідовно кваліфіковано й деталізовано в лівобічній частині словникової статті. До неї належать: а) частиномовний статус лексеми; б) словозмінний тип (для іменників, прикметників — форма род. в., для дієслів — форми 1-ої і 2-ої особи однини, в окремих випадках — форми наказового способу); в) класифікаційний вияв (в іменників — морфологічне значення роду, у дієслів — видове диференціювання) та ін. Словозмінна флексія набуває внутрішньочастиномовного значеннево-диференційного статусу, коли у внутрішньолексемному просторі диференціює семантику: **камінь** «ч. 1. род. меню, *тільки одн.* Тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується й не розчиняється у воді» (там же): (48) «Дивлюся: Палати, палати Понад тихою рікою; А берег ушитий Увесь *каменем*» (Т. Шевченко) — флексія **-у(ю)**, але «2. род. мене. Окремий шматок, брила такої гірської породи» (там же): (49) «Під лежачий *камінь* і вода не підтече» (Номис) — флексія **-а(я)**; і «6. род. меню. Коштовний мінерал як прикраса»: (50) «Наша дума, наша пісня Не вмре, не загине<...> От де, люде, наша слава, Слава України! Без золота, без *каменю*, Без хитрої мови» (Т. Шевченко) — флексія **-у(ю)**, але «8. род. мене. Жорно в млині»: (51) «Вода на лотоках шумить, *камінь* зерно розтирає на міл» (Б. Лепкий) — флексія **-а(я)**. У загальній структурі лексеми *камінь* (там же, 707–708) з восьми значень іменникової семантики два оформлені флексією **-у(ю)**, а шість — флексією **-а(я)**, що сигналізує про доцентрову силу останньої в системності ГС.

Системність словника має опертям і граматично-синтаксичну (другий різновид) семантику, до якої входять диференціювання у структурі лексикографічно-тлумачного видання валентно зумовлених компонентів з наголошенням їхнього статусу в кваліфікації лексичних значень словника, наголошення спеціалізованої синтаксичної функції (ремарки на зразок «*безос. пред.*», «*пред.*», «у знач. *вставн. сл.*»). Хрестоматійно-усталеною моделлю в загальнослов'янській практиці є дотримання ремаркування перехідності дієслова, що наче виокремлює лише такі лексеми із загальнодієслівного простору, а в межах відповідної лексеми є належним підґрунтям диференціювання різних лексичних значень: *вишивати* ↔ *вишивати*, *малювати* ↔ *малювати*, де перший компонент перехідний (дія), а другий — неперехідний (стан). Такий підхід не розкриває загальних механізмів вираження категорійної інструментальності (*чим*), адресатності (*кому*) і т. ін. Тому раціональнішим є розширення відображення в словниково-лівобічній частині загального поля валентних інтенцій дієслів. Так, наприклад, у тлумаченні лексеми *різати* з усіх 13-ти значень особливості прямої й опосередкованої валентності відбито в 11-ти: «1. *що*» → «2. *кого, що і без прям. дод.*» → «3. *кого, що*» → «5. *що*» → «6. *кого, що, кому, чому і без дод.*» → «7. *кого, що*» → «8. *кого, що*» → «9. *що*» → «10. *кого, що і без прям. дод.*» → «12. *що*» (СУМ, 8, 561). Значення «4. Обробляти поверхню металу, дерева і т. ін. різальним інструментом, різцем» вимагало вказівки на системну валентність *різати* → *чим*, а наведена ілюстрація *Різати по металу* передає семантику «Фахове заняття, майструвати по металу» (там же) й відбиває окремий від-

тінок цього значення. Граматична ремарка *неперех.* лише актуалізує різні семантичні стани дієслівної лексики, що в аналізованому значенні не втрачає активної валентності, переводячи її в імпліцитний вияв.

Значення лексики *різати* «11. Діяти добре при використанні (про інструменти, пристрої, машини і т. ін.)» (там же) є семантично складним: якщо 1–6, 8–12 значення подають модель спрямування дії на об'єкт, то в цьому разі в центрі перебуває суб'єкт, що користується інструментом, а в ілюстрації підтверджено його дію: (53) «Вона (машина. — А. З.) ту палицю як підхопила, як черконе! <...> всі зуб'я й сплескалися! Тепер тільки смиче, а не *ріже*» (Панас Мирний). Значення «7. *кого, що*. Викликати різкий біль, болючі відчуття» (там же) в оберненому вигляді вже передає стан суб'єкта: (54) «Нас більше сонце не палило. Не *різав* ніг сухий пісок» (О. Олесь), (55) «Вони <...> стояли майже по коліна в воді, яка *різала* їм пекучим холодом ноги» (М. Старицький), (56) «Холодний колючий сніг *різав* їй обличчя» (О. Донченко).

У новому академічному словнику української мови (СУМ-20) зреалізовано розширену модель розгляду активно валентних лексем без наголошення статусу *перехідності / неперехідності*. Водночас твердження про відбиття в лексикографічному виданні синтаксичних зв'язків і функцій (СУМ-20, 1, 13) спрямовано більше на перспективу, ніж на сучасне тлумачення дієслівних та інших лексем, бо в ньому послідовно анонсовано лише окремі функційні різновиди твірних лексем або їхніх похідних: «*безос. пред.*» — для форм на *-но/-то* («Місто було *завойовано* турками на чолі з султаном Магометом» — І. Франко), «*у знач. вставн. сл.*» — слова на зразок *власне* («*Власне*, я сюди й піднявся, щоб його побачити, але ніяк не сподівався, що він вийде з собору під час відправи» — Р. Андріяшик), «*у знач. пред.*» — *абсурдно, бадьоро* («Майже перед кожним вона зупинялася, намагаючись бодай щось відчути. *Абсурдно*. Крім страху та розпачу — нічого» — Д. Корній). Обмежене подання в лексикографії синтаксичних функцій цілком мотивоване, тому що не може охоплювати всього функційного потенціалу лексичних одиниць. Те саме стосується й синтаксичних зв'язків, аналіз яких має підґрунтям регулярний формальний вияв залежного компонента й заповненні ним семантичного гнізда (семантичні відношення) стрижневого компонента. Формальна відсутність такого компонента свідчить про інше його лексичне значення.

7. Важливо, що будь-який загальнонаціональний мовний словник, особливо академічний, має ґрунтуватися на теоретичних і концептуальних постулатах академічної фундаментальної граматики, її засадничих принципах. Аналізуючи теоретико-методологічні аспекти укладання словника живої білоруської мови, І. У. Галуза вважає відсутність академічної граматики білоруської мови визначальним чинником у процесі осмислення й створення такого академічного лексикографічного видання, ієрархічно нижчими є: 1) небагатий досвід власне білоруської лексикографічної традиції; 2) відсутність єдиного погляду на використання білоруської як метамови³². Академічна граматика є тим теоретичним підґрунтям, на якому формовано концепцію словника загальнонаціональної мови. Без опертя на таку граматику внутрішня системність ГС у її широкому розумінні позбавлена мотивації й

³² Галуза І. У. Слоўнік жывой беларускай мовы: тэарэтыка-метадалагічныя аспекты ўкладання // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. — 2015. — Т. 2. — С. 72.

унормованої традиції, розгляду трансформацій і категоризацій, перекатегоризації, диференціювання сем і под. Системність ГС у тлумачних словниках має ґрунтуватися на тяглоті національної традиції, її класифікаційно-кваліфікаційних вимірах в академічній граматиці, доцентрових інтенціях внутрішньословникового простору.

A. P. ZAHNITKO

LEXICOGRAPHIC TECHNOLOGIES OF INTERPRETATION OF GRAMMATICAL SEMANTICS

The author considers lexicographical technologies of grammatical semantics interpretation in Slavic Lexicography, where the special status belongs to linear position property, systematic property, structuredness, symmetrical property, and others. Each of the lexicographical technologies of grammatical semantics interpretation inherits hierarchy, transparency, paradigmality, complication, and others that should be consistent within the dictionary for identifying the level and exhaustiveness of lexemes interpretation and the strength of the interaction ↔ mutual motivation of each dictionary entry. The left-side linearity of grammatical semantics ordering in the dictionary entry correlates with its right-side filling, completeness of experimental and corpus indexation, as evidenced by the differentiation of categorical space of zero declension nouns and by the evolution of their class affiliation with adequate reflection in prescriptions. Lexicographic technologies of grammatical semantics interpretation are based on the sets of gramemes, their internal hierarchy, centripetal symmetry.

Keywords: lexicographical technology, grammatical semantics, parts-of-speech word classes, linear position property, paradigmality of gramemes, internal dictionary structure, dictionary entry.